Любий читальнику, дозволь розказати тобі кілька історійок із недалекого минулого та сучасного Червоноградщини. Червоноградщика лежить на межі старої Полтавщини і молодого Степу. Це особливий край з особливими людьми і звичаями. Це — кінець Лісостепу. Земля тут потужна, як потужні і люди. Дощів іде рівно стільки, щоб пшениця хвилювалася, як море, а сонце таке, що воно смалить, не палючи. Навпаки, схопивши за чуприну дерева, людей, злаки, воно тягне їх угору до рівня дзвіниці. Воно в гармонійній спілці з чорноземлею, дощем і синами синів земних. Вони — ці останні — і перейдуть перед вами тут шерегою, намальовані так яскраво, як на це здатний автор.

І. МИХАЙЛО КІШКА-САМІЙЛО

Михайло Кішка-Самійло — прямий нащадок отого самого Самійла Кішки що про нього співається у народних невольни-цьких плачах. Так! Він постійний об'єкт для плачів. Десять літ тому Михайло Кішка-Самійло мав про себе ось таку пісеньку, складену його батраками:

Не журися, Самійленко, не вдавайся в тугу:

В тебе тища земель поля і тисяча лугу,

В тебе діти, як калина, і сини, і дочки,

А здер єси, Самійленко, з нас шкуру й сорочку,

А здер сси, Самійленко, штани і постоли,

Осталися батраченьки і босі, і голі.

Михайло Самійло-Кішка не любив цієї пісні. Він гнівався, червонів і посилав до чорта усіх батраків з їхніми безглуздими піснями. Єдине, що

йому подобалося,— це натяк на тисячу десятин поля і лугу, бо Самійленко справді мав лише всього п'ятсот. Та вже коли люди співають і в пісні про це говориться, а з пісні, як відомо, слова не викинеш, то... Михайло Кішка-Самійло з усієї сили намагався виправдати цей людський поговір. Що ж до пісень, то, випивши, він іноді любив співати про те, як Катерина "дарувала козаченькам чотири лимани, щоб ловили хлопці ркбу й справляли жупани..." 2. Од цих згадок очі його робилися вогкі, і сльози іноді капали аж на бороду. Михайло Самійло-Кішка плакав. Але це не більш як святкова романтика. Кожній людині приємно поплакати з жалю за минулим. Взагалі ж Михайло Кішка-Самійло був тверезої і навіть веселої вдачі. Цьому назустріч ішло море здоров'я і сили. Намалювати портрет Михайла Кішки-Самійла можна так. Ось перед вами лежить на сонці здоровенний, червоний, аж фіолетовий, червоноградський баклажан з тонісінькою прозорою шкіркою, що ледве-ледве здержує напір соків. Баклажан лежить на сонці, лосниться, підкупляє, приваблює своєю здороЕою стихійною силою. Черкніть легенько по цьому овочу кінчиком гострого ножа. Він дзвінко тріскне, і проріз широко розвернеться, показуючи здорове, сахаристе, привабливе м'ясо... Михайло Михайлович не схожий на баклажан. Швидше це навпаки. Візьміть у руки цей баклажан, приробіть до нього спочатку чорну кучеряву бороду, що ледве-ледве просвічує на щоках і підборіддю рожевим тілом; киньте далі розгонистий, кучерявий у кінцях мазок на вуса, так щоб із-під них виглядала ніби розвернута вістрям ножа продовгувата соковита ранка, куди випадково попало кілька сліпучо-білих шматочків солі. Зверху накладіть найчорніші, які тільки є в світі, перуки з помірно довгої гриви, зачесаної назад і примащеної зверху оливою. Грива ця тісно зляглася там, де її охоплює синій суконний, з плисовим околом, картуз і вільно, хаосом кучеріє і падає на дебелі в'язи, плечі і спину своїми хвилястими кінцями. Від цього, коли Михайло Самійло-Кішка швидко летить на тачанці, розмальованій під розкішну екзотичну квітку, грива йому теж летить назад, розвівається, і він тоді схожий на чорне вітрило. Грива розвівається у повітрі, під хмарою летить із-під копит, і тоді вже не добереш, де кінчається окраса цього патріарха і де починається пил, що легеньким сивим туманом ще довго-довго йде по дорозі.

Крім бороди, гриви, п'ятьох сот десятин землі, у Михайла Кішки-Самійла є ще: троє синів; чотири десятки одгодованих до рожево-ніжної прозорості свиней; десяток коней, що з них пара "змііів", особливої дикостихійної породи, призначених для урочистих виїздів свого господаря; парова молотарка, косарки, жатки, грабки, млини, пасіка, десять десятин саду, клуні, стайні, загони, батраки; гній і його особливий аромат, що перемішується із запахом сіна і потом коней, творить із подвір'я фабрику особливих безцінних пахощів.

Михайло Самійло встає дуже рано. Але коли б він не вийшов на подвір'я, там уже клекотом клекотить життя. Іржать коні, мукають корови, гомонять і лаються батраки; у кузні дзвопять молотками сини, що вже лагодяться до косовиці, верещать свині, риплять за клунями млини, із кухні несе духом свіжого житнього хліба.

Михайло Самійло іде, як бог-громовержець. Проте він не хапається, він не поспішає. Він навіть ніби не дивиться навколо себе, але все бачить, нічого від нього не сховається. Бачить і те, що кури гребуться в полові — хтось кинув половника, не причинивши дверей; бачить, що корови одломили ворянку, що батрак не зачепив як слід відра на колодязі і воно, перетягнуте "собакою", високо бовтається в повітрі; бачить, що хтось кіс сіно і неохайно лишив по собі слід; бачить, що в одному возі розсохлися колеса і скоро поспадають шини... все бачить Михайло Кішка-Самійло, але мовчить, бо знає, що за його поглядом стежать десятки очей і — хай він тільки пройде далі — по всьому подвір'ї зразу ж розсипля-ться люди, щоб навести лад. Те вже стукотить молотком біля загороди; те гонить курей, що вони не знаходять собі місця і здивовано зупиняються лише на дві версти в полі; те, ставши на зруб, пнеться на пальцях діставати відро; інше похапливо біжить через двір з граблями, підгрібає сліди од сіна.

Михайло Кішка-Самійло сміється собі в бороду.

Він відчуває всю свою потужність і силу. Але, відчуваючи це, не забуває, проте, заховати в кишеню гайки або шайби, підкови абощо, що

їх знаходить десь на дорозі, ідучи до млина. І це в господарстві пригодиться, а шайба ще зовсім дебела, майже нова.

Так він ходить цілу годину, і за цю першу годину від нього не чують ні слова.

Обійшовши господарство, Михайло Кішка-Самійло повертається назад. Настрій тепер у нього добрий. Скрізь уже чистота і порядок. Батраки, сини, онуки, невістки вилазять із своїх кутків, розгинають спини. Тепер вони можуть вітати свого господаря і, хто охочий, закурити, але подалі від будівель, сіна, соломи — словом, на цілком безпечному місці. На привіт Михайло Кішка-Самійло легко киває головою: "Драстуй, драстуй, що тут у тебе нового, хлопче?" — "А що ж нового, хазяїне.— біла кобила сьогодні ожеребилась жеребчиком..." Це для Михайла Михайловича новина. Що кобила біла ожеребилась, він уже знав чотири години тому, бо чув уночі, а що жеребчиком — ні.

Михайло Михайлович іде в конюшню. Батрак трішки збоку, покурюючи цигарку, але так, щоб дим ішов в бік, протилежний від Михайла Михайловича. За п'ять кроків до конюшні він плює на цигарку, розмелює її руками і, кинувши на землю, притоптує ногою так, що на землі видно тільки кілька смужок попелу та з десяток шматочків махорки.

Риженький тонконогий жеребчик уже на ногах; насмоктавшись молока і відчуваючи себе добре на цьому прекрасному світі, він намагається тепер трішки розважитись. Жеребчик плигає, спотикається і тикає мордочкою в живіт господаря. Кобила, теж зачувши Михайла Михайловича, повертає голову; в роті у неї пасмо сіна; вона привітно ірже, і не розбереш, до кого — чи до господаря, чи до свого жеребчика. Михайло Кішка-Самійло гладить маленького коника зверху і знизу голови, тре пальцями між ушами, лоскоче його під животиком. Малюсінький коник хитається і радо, з щирості сердечної, кидає задки, намагаючись попасти у кучеряву бороду свого пана. "Лихий, сучий син", — зауважує Михайло Михайлович і обережно допомагає підвестися

"сучому синові", що, кинувши задки, хруснувсь водночас колінцями об землю. Обдивившись жеребчика і знайшовши, що з нього буде дебела конина, господар переходить далі до породіллі. Він ляскає її по клубах і голосно, як те й належить господареві, каже: "А повернись". Кобила повертається і розумними очима дивиться на бога. Михайло Кішка-Самійло обдивляється і кобилу. Він і з неї задоволений, бо худоба сита, має повне вим'я молока.

Виходячи з конюшні, він через плече зауважує батракові, щоб кобили не брати в роботу три дні та обмірять їй більше вівса.

Але ідилія на цьому не кінчається. Вийшовши з конюшні, Михайло Кішка-Самійло надибує на дволітнього онука. Мале копирсається в землі і мимрить без слів дитячу пісеньку; воно волохате, здорове, схоже на пухнасте совеня, принаймні таке ж невклемезне, як і воно. Але Михайло Кішка-Самійло знає, що з нього буде колись загнозистий робітник. Він присідає і бере онука за підборіддя: "Ану, синку, що ти тут робиш, покажи дідусеві зубки". Синок показує дідусеві зубки і за одним разом хапає його за пальця. "Зубатий, лихий сучий син,— говорить він з тими інтонаціями, як перед тим і про жеребчика.— Так і пальця дідусеві одхусиш". Дідусь обережно звільняє пальця; на ньому гострі сліди чотирьох зубиків. "У діда вдався,— погордо думає Михайло Михайлович,— зубища які, прости господи!" Із пальця тим часом виступає кров. Михайло Михайлович витирає її об полу, потім виймає з кишені маленьку, почорнілу од пилу грудочку цукру і кладе його в заяложену ручку онука. Михайло Кішка-Самійло любить усе маленьке — теляток, і лошаток, і дітей.

Крім синів, онуків, жеребчиків і свиней, у Михайла Кішки-Самійла є ще жінка. Змалювати її можна ось так: зверху на чистому аркуші паперу зробіть середньої, краще меншої, міри пляму атраментом. Потім пером або кінчиком мізинного пальця розведіть пляму униз так довго, як вистачить паперу; добавивши два крючки для ніг і по дві довгі й тонісінькі рисочки для рук — ви будете мати портрет Марти Хомізни абсолютної подібності. Ось тільки з одягом вам буде морока, бо

спідницю Марта Хомівна має у сто сорок чотири пілки. Але й це не біда. Треба тільки мати на увазі, що, одягнута в цю спідницю, госпо-. диня дуже скидається на мітлу, звичайно, коли на держално зверху надіти ріпу замість голови. Крім того, що господиня дуже довга і тонка, вона ще й чорна: чорне обличчя, руки, шматочки шиї, ноги, спідниця, волосся, очі, губи,— вся, як свята земля.

На Червоноградщині говорять, що злість росте у парі із ростом. Кіоли це так, то свята земля ще не носила на своєму лоні такої проклятущої яги. її можна прирівняти разом до сороки, цвіркуна, калаталки, що нею нічна сторожа розважає себе і телеграфні стовпи, до яги, відьми, гадюки, пропелера і єгипетської мумііЗ. Михайло Самійло-Кішка дуже її поважає і любить — і навпаки. Але, на жаль, любов Марти Хомівни ще ніколи не розповсюджувалася на одне живе стороннє створіння господа бога, крім батрачки Марії. Але ця Марія дуже швидко зійшла з глузду і плигнула в ставок, хоч на це і не мала достатніх підстав, бо Марта Хомівна устигла лише наполовину довести їй, що арсенал лайок Марти Хомівни такий же безконечний, як безконечна кількість піщинок на березі синього моря. Словом, діло було просте. Михайло Михайлович, замість до Марти Хомівни, випадково попав на примістку до нещасної Марії. Нещасна Марія підкорилася волі свого пана і таке інше повнотою, як буває у подібних випадках... В ті сумні дні — а це було давно, дуже давно — цілий тиждень без угаву скрекотіли сороки, клубились і шипіли люті гадини, деренчали в смертельній тузі калаталки і ввесь білий світ був схожий на те, ніби над ним без угаву крутилися смерчі, дули найпотужніші вітри і в божевільному чорторії крутилося нещасне сонце.

Із цього ясно, що Михайло Михайлович, крім господині, іноді любив іще й інших жінок, а також і те, що, не бувши спроможний піти слідом за Марією, він іноді, і навіть частенько, намагався иазернуть ка той шлях свою милу дружиноньку.

А проте в інтересах справедливості мусимо сказати, що бив він Марту Хомівну лише раз на тиждень. Це дуже цікава процедура, і її слід

описати якнайдокладніше в науку нашим майбутнім поколінням. Проте лякатись не треба, бо Михайло Михайлович ніколи не вбивав жінки до смерті. Бувши ягою для свого мужа, вона водночас являла собою справжнє кубло чортів для синів, невісток, батраків, що було необхідне для інтересів Михайла Михайловича і його господарства. Отже, завчасу підбадьорюючи себе надією на щасливий кінець, Михайло Кішка-Самійло брав ремінного черезсідельника і старанно, цілі п'ять хвилин, мочив його водою. Невістка, що її в цих випадках він брав на допомогу, байдуже приносила кухоль із сіллю, цебро води і недбало ставила все це на лаві біля черезсідельника. Михайло Михайлович тим часом скидав черкасинову чинарку і, обережно обтрусивши її, вішав на цвяшок. Цвяшок чомусь виривався — і чикарка падала на землю. Михайло Михайлович гнівався. Виявлялося, що всьому виною жінка, яка "чортибатька зна за чим дивиться" і яку треба "так повчити, щоб вона цієї науки не забула до нових віників". Бачивши, що вже все готове для цього, Марта Хомівна починала тремтіти і цокать зубами. Сльози з очей в такі хвилі їй котилися самі. Це була остання межа, яку ще міг терпіти наш Зевс. Але коли сльози, тремтіння і цокіт зубів переходили в істерику і з уст яги виривалися спазми плачу, Юпітер був уже сам не свій. Очі йому раптом робилися червоні. Руки хапалися за черезсідельника, і це вогке ремінне знаряддя з свистом і хурчанням врізалося в сухе тіло господині до самих кісток. Але це був тільки початок. Господиня, опечена надлюдським болем, губили владу над собою... Вона підстрибувала, ніби поставлена на гарячу сковорідку, і, зи-гнувшись пантерою, мертвою хваткою чіплялася своєму мужеві в горлянку, бороду, в чуб, у фізіономію. Тому, здавалося, тільки цього й треба. "А, так ти он як! Лізеш битись до мужа?!"

Кинувши тим часом черезсідельника на долівку і впіймавши жінку лівою рукою за коси, Зевс караючий правицею з усієї сили бив її в обличчя. Потім він робив це лівою рукою. Тоді голова Марти Хомівни гойдалася, як маківка од сильного вітру. Це тяглося рівно п'ять хвилик). За цей час Марта Хомівна губила притомність і, як невдало кинутий куль, сунулась на підлогу. Михайло Михайлович солодко і важко диха. Він знає, що це тільки початок. Зітхнувши, $ін не хапаючись здирає з

рідної жінки одяг і голу й непритомну волоче до дверей. "Тату, при тім'ї чи на попуск?" — одхиляючи двері, байдуже, як смерть, запитувала Михайла Михайловича невістка, готова на наказ владики дому — "при тім'ї" чи "на попуск" придавити дверима за коси свою свекруху. На це запитання Зевс караючий, в залежності від міри свого гніву і провини жони, дбайливо наказував зробити так або інак: "на попуск" — в кращому разі, коли гнів господаря не доходив своїх вінець, і "до "тім'я" — коли вже його гнів хвилювався, як море в ураган.

І ось коси подруги владики уже міцно придавлені дверима до порога. "Полий водою!" — гукає владика. Невістка бере кухоль води і ллє на свою свекруху. Та рефлективно здригує, потім безсило розплющує очі. Вони червоні і запухлі, прикрашені синцями. Свекруха стогне і з ненавистю і з ляком дивиться на Михайла Михайловича. "Ну що, будеш іще? — довідується той.— Будеш шанувати свого мужа?" — "Хай тебе сира земля шанує, барбосе!" Зевсові тільки цього й треба. "Ага, ти знову своєї!" Вступ, отже, закінчився, починається, власне, кара. Михайло Михайлович піднімає з землі черезсідельника, плює в руку, заміряється і, гехнувши, як це роблять колії дров, з силою опускає ремінь на непокірливу жінку. Тіло від удару здригує, підскакує, різкий, неприємний, істеричний крик ріже повітря, що аж дзеленчать вікна. Але це тільки розохочує Михайла Михайловича. Він захоплюється, як артист на сцені, кров йому приливає до лиця, руки вправно, з прихеком, ритмічно піднімаються й опускаються. Черезсідельник свистить, і там, де він врізається в тіло, схоплюється червона смуга і виступає кров. Коли цих смуг уже багато і багато виступає крові, Михайло Михайлович наказує невістці присипати жону і свекруху зверху сіллю, як це роблять з англійським біфштексом. Тоді невістка — створіння, що нагадує якусь кам'яну бабу на старовинних українських могилах — бере повну пригорщ солі і легкою хмарою пилу розсіває її по тілі червоноградської яги. Яга в конвульсіях б'ється об підлогу, об двері і поріг, і від цього у неї тріщать коси і з'являється біла піна на губах. Зрештою, вона знову стає непритомна. Кам'яна баба із старих українських могил знову поливає її водою. За п'ять хвилин яга відкриває очі і ловить ротом повітря, як це роблять прибиті по смерті маленькі курчата.

— Ну що, будеш тепер? — гримить громовержець Зевс.

— Не буду, Михайлику, не буду, дорогий,— шепоче жінка,— буду нога мити і юшку пити.

— Попусти двері,— наказує Михайло Михайлович кам'яній бабі,— та принеси, лишень, теплої води.

Невістка слухняно робить і те, і друге. Михайло Кішка-Самійло сідає на лаву і жде. Ще хвилину-другу яга лежить, неспроможна поворухнутись, але тяжкий погляд стомленого Зевса примушує її схоплюватись і повзти до його ніг. Тоді Михайло Михайлович, одкинувшись на спину, недбало простягає ногу, озуту у величезні чоботища, і вимучено кидає: "скидай!" Яга, закривавлена, майже непритомна, береться за чоботи і тягне їх до себе скільки сили. Але відразу їй годі скинути з ніг ці волячі бурдюки. Зевс незадоволено бурчить. Але ось чоботи знято. Жінка підставляє казанок і одну за другою починає вимивати брудні ноги. У неї від цього, певне, крутиться голова. Поки вона це робить, кам'яна баба одвертається у вікно. Яка не є ненависна для неї яга, але й вона зрештою, ця кам'яна непорушна баба, не може бачити цієї брутальної сцени. Вона чує, як хлюпотить вода, як тихенько дзвенить казанок у руках свекрухи, чує, як стукають зуби об його ВІЇЩЯ, як вона поперхається, кашляє і починає блювати... але вийти їй не можна. Кам'яна баба має дивитися, яка кара чекає на неслухняних жінок.

Дозволивши своїй язі помити божеські ноги і випити юшку, Михайло Михайлович висилає всіх із кімнати. Лишившись сам і згадавши, що сьогодні субота, він стає на коліна перед іконами і молиться богу: "Господи, боже,— каже він,— навчи і дай мені силу і розуміти шляхами стоп твоїх. Одчини мені двері твоєї премудрості, очисть мене од гріхів моїх і так само, як не забуваєш билину в полі, не забудь помножить мої земні мізерні блага. Ти, що все мо еш і все знаєш, зрозумій, як болить душа моя і непокоїться грішне тіло, всеблагий мій, всенепорочний, спаси і помилуй мене".

Михайло Кішка-Самійло молиться, піт котиться йому з чола. Він шукає і не знаходить слів, як би сказати богові, щоб той допоміг прикупити і прибрати до рук Михайла Михайловича сусідську земельку, щоб та земля, що вже є, давала більше пшениці, щоб не лінувалися батраки і батрачки, щоб не заслабла худоба, щоб здорові були діти, онуки і жона, щоб усім їм господь послав щастя і здоров'я. Він охає, крекче і тяжко б'ється головою об діл. А бог строго дивиться з кутка у позолочених складках фольги і на молільника, і на лампаду, що акуратно блимає, кидаючи слабі блики богові на коса, і на мокру долівку, і краплі крові, і пасмо волосся на порозі. Але це дарма. Михайло Кішка-Самійло знає, що його бог — бог добрий, що він суворий тільки з обов'язку і що він і тепер, як і раніше, не зрадить свого щирого молільника.

Довго, дві-три години, молиться Михайло Кішка-Самійло, поки зрештою, зовсім стомлений, не впаде на постіль. Але він не спить. Кінчивши свої справи з богом, він береться до земних діл. А їх багато: і сплачувати векселі, і самому одержувати борги, і лагодитись до жнив, і, головне, не проґавити цікавих справ у місті і в свого друга Григорія Федоровича — справ таких, що їх знає тільки господь-бог та сам Михайло Михайлович. Ось уже ніч. Але Михайло Михайлович ще не спить. Він думає свої думи і прислухається разом до того, що робиться надворі. Ось, мабуть, старший син Петро запирає стайні, бо дзенькає ключ і верещать гвинти піввершкових залізних прогоничів на дверях; із кухні долітає торохтіння посуду — певне, молодиці прибирають там після вечері; за стіною легенький стогін — Михайло Михайлович знає, що то ніяк не може заснути відчухмарена яга; із стайні долітає тупіт, уривчасте глухе мугикання, тріск ворянок — гуляє із бугаєм рижа корова. Михайло Михайлович на момент одривається від усіх думок і механічно запитує сам себе, коли ж буде у неї теля? Він рахує щось на пальцях і, так рахуючи, непомітно засинає.

Михайло Кішка-Самійло — тверезий чоловік. Але іноді в ньому просипається і бунтарська запорізька кров. Тоді він любить погуляти. Йому запрягають пару зміїв, пару коней, таких же могутніх, як і земля,

що викохала їх, і він їде до свого давнього знайомого, Григорія Федоровича Головатого, розважитись. Цей Григорій Федорович — незамінима людина. Вічно веселий, розсудливий, безстрашний і найцікавіший співбесідник. З ним поговорити — ніби тисячу карбованців одержати або наново народитись на цей наймиліший із усіх можливих світів.

Ось Михайло Самійло, зробивши за годину п'ятнадцять — двадцять верстов, на подвір'ї у Григорія Федоровича. А що це буває неділя, а до того й ранок, то Григорій Федорович сидить дома і, вийшовши з кімнати, вітає гостя. Вони вкупі випрягають коней, заводять у повітку, дають їм чогось їсти і вкупі, пліч-о-пліч, ідуть на ґанок, сідають проти ясного сонця і ведуть бесіду. Із неї виясняється, що у співбесідників, у одного — хліборобські, у другого — комерційні, справи йдуть добре, що всі їхні знайомі живі й здорові і що, зрештою, сьогодні погожий день. Покінчивши із людьми знайомими, вони переходять до сторонніх, і тут виясняється, що пан Коваленко оце ось тільки купив автомобіля і як член земської управи добився того, щоб шосе із міста було прокладене до самого його маєтку; що німець Вуліх уже збудував велику броварню і, мабуть, швидко поб'є пана Гріневича, броварня якого стоїть від міста на цілих п'ятнадцять верстов далі, ніж броварня Вуліхова; що управитель Матісон купив для Безаківської економії два трактори; що міський голова сусіднього міста будує величезного парового млина — словом, Михайло Кішка-Самійло і Григорій Федорович навзаєм інформуються про важливіші діла цілого повіту. Обом їм болить біля серця з цього чужого розквіту, але обоє мають обличчя спокійні, ніби їм діла нема до того, що робиться навколо. Але ясно, що вони тільки намагаються такими бути, бо за п'ять хвилин зосередженого мовчання Григорій Федорович раптом порушує і тишу, і роблений спокій: "От чорт забери,— жваво говорить він до Михайла Кішки-Самійли,— всі ростуть, багатіють. Як би це нам з вами виплигнуть до перших лав? Заводик який, порядну комерцію яку, га?!"

Михайло Кішка-Самійло довго думає і зосереджено, зрештою, каже: "Та чорти ж його батька знають, такий спритний народ пішов, що ні до

чого й не додумаєшся. Тільки в голову набрело щось путнє — глянь, а вже хтось і барбається".— "Та це ж єрунда,— хвилюється Григорій Федорович, що завжди має тисячі найгеніальніших ідей,— можна збудувати черепичний заводик, можна будиночок для кватир, завод-гуту, щоб робити пляшки, олійничку, цегельню, чинбарню — словом, все що вгодно, аби тільки охота була".

Але підбити до такої охоти Михайла Кішку-Самійлу дуже тяжко. Він — степовик і хлібороб. Очима він збудував би всі заводи і фабрики всього світу. В думці захопив би в свої руки всі можливі й неможливі комерції, але... насправді страшкої А що як не зуміє, як провалиться, як ухнуть за борги грошики і ахне земелька?

Тоді Григорій Федорович починає запевняти, що цього ніколи не може бути, що ухкає і ахкає добро у того, хто не знає порядку, не доглядає, не дбає, пиячить, бешкетує, марнотратству є. Григорій Федорович уже палає. Він кидає на важниці недовірливого Михайла Самійла всю гарноту і поезію грошей. Він підпирає його під стінку, він підносить його на вершини влади і можності. Він підносить Михайла Самійла і сам пливе на горбах великих золотих хвиль. Михайло Самійло і сам обережно запалюється. Від цього щоки у нього аж пашать. Він і розпалюється, і водночас росте вгору, міцніє — словом, доходить до того моменту, коли яскраво відчувається відсутність у бесіди відра холодного пива або доброї пляшки горілки.

Ми згодом зазнайомимося докладніше із Григорієм Федоровичем Головатим. Тепер тільки зауважитимемо, що на нащадка Самійла-Кішки він мав особливий, ні з чим не зрівнян-ний вплив. Тільки в присутності його Михайло Михайлович відчував, що він — можновладець, що він — страшенна сила. Це було особливе, лоскотливе почуття, таке саме, як мав би його переможний потяг, зірвавшись із нудної закуткової станції в широкий неосяжний степ. Всі оті неоформлені мрії, оті затуманені почуття раптом оформлялися. Земля і маєтність одсувалися на друге місце, і перед очима Михайла Михайловича до болю яскраво вимальовувався комин якогось заводу-броварні, млика абощо. Він

заплющував очі і до ілюзії ясно бачив сотні і тисячі робітників, торохтіння безконечної низки порожніх і навантажених возів —всю метушняву і галас якогось промислового пункту. Контора із поважними столами, застеленими зеленими сукнами, з головатими мізковитими управителями, бухгалтерами, конторщиками; кабріолет юрисконсульта, що постійно літає в усі кінці повіту і губернії: верховий кінь під мальовничого хлопця-поштаря; гори хмелю, ячменю, пляшок — бачить Михайло Михайлович, випивши десятий кухоль пива, в задумі похилившись ка стіл супроти Григорія Федоровича, якого, проте, він не помічає, бо давко вже бачить себе на місці Вуліха, власника броварні. Михайло Михайлович яскраво малює перед собою той кам'яний будиночок у хащі акацій, тополів, берестів, де живе цей Вуліх: той будиночок, куди раз за разом приїздять пани, чиновники, діячі із цілого повіту. Михайло Михайлович бачить, як перед ними всіма гостинно відчиняються двері, і вони вкупі з господарем, сівши за столи, крутять тисячами і ділами губерніальних, а може, й імперських масштабів. І ось за ці візії, за ці першини натхнення, що на них піднімав його Григорій Федорович, Михайло Михайлович так любив свого друга. Він, цей Григорій Федорович, був для нього тією чарівною книгою, що, тільки діткнувшись до неї, відразу відчуваєш всю жагу кенаситимих життєвих шукань. Через це вія так любив бувати у Григорія Федоровича, говорити з ним і поволі, не хапаючись, сьорбати золотисте пиво. Михайло Кішка-Самійло ніби носив у собі якийсь плід, і цей останній міг з'явитися на білий світ тільки за оцим столом, у цій хаті людини, що носила в собі душу відважного шукача і невтомного пропагандиста великого, грандіозного нового, але чого саме — Михайло Михайлович іще ке міг сказати, як не міг оформити своїх дум і свого почуття.

— Ох, Михаиле Михайловичу, як би ми з вами запрацювали. Ви ось гляньте сюди у вікно!

І Григорій Федорович, і Михайло Михайлович едри-ваються од пива і дивляться у вікно. Хата Григорія Федоровича стоїть кінець селища на горі, і тому з вікна видно море зелені, коминів, димарів, що тонуть у радісно-ясному сяйві дня.

— Ви тільки гляньте,— патетично показує рукою Григорій Федорович,— млини Кричевського, Марголіна, Ірхіна. Піднімаються вгору корпуси,— дим хмарами валує, застилає небо, ростуть капітали, гроші ростуть, люди багатіють, гребуть золото, люди не зівають, а спішать і женуться все вперед і вперед. Тільки ми з вами, Михаиле Михайловичу...— Григорій Федорович зупиняється, одводить очі від вікна. Він не знаходить слів висловить свої почуття і якусь хвилину думає, щоб потім знову вибухнуть вулканом красномовства.— От ви бачите там Ірхіна, Марголіна, Білого, а щоб ви сказали, коли б поруч із ними кожний дід і найменше дитинча вимовляли: Головатий, Кішка-Самійло, Ірхін, Білий — ось капітал, ось сила! — Григорій Федорович можновладно піднімає угору руку і стискує її так, що ледве не тріскаються жили.

— Хороше ти говориш,— сам схвильований говорить Михайло Михайлович, але більше ні слова. Тільки кухоль раз за разом опускається у відро з пивом, а потім булькає у широкій горлянці. Але Григорій Федорович не вгаває:

— Ви он погляньте на отой пустир біля вокзалу. Пустирі Гуляще місто! Та киньте туди капітали — і ось уже перед вами нові комини, нові корпуси, нові казарми. Тільки гуде кругом і двигтить земля.

— І двигтить земля,— у такт йому говорить Михайло Михайлович.

— А вранці,— продовжує Григорій Федорович,— іще такий супокій, така тишина. Аж ось тихо над долиною голосно котяться гудки. Чий це гудочок такий тонесенький і довгий? Марголіна. Чий це голосний і потужний, що ревом потрясає околиці ка двадцять верстов? Черепичний завод Кішки і Головатого! Куди дороги біжать, куди народ снується, куди торохтять вози? До Кішки і Головатого! Чиї корпуси, казарми, робочі? Кішки і Головатого. І тоді, ви тільки уявіть собі, що буде! — Григорій Федорович хапає Михайла Михайловича за рукав і майже вкида його у вікно.— Ви бачите оці тисячі хат під такими чорними облізлими дахами? Та загудуть наші гудки, двигнуть машини, забігають маховики і

— ні однісінької хати під соломою. Загибай, стара Україно! Між гаями і садами, як червоні пишні квіти, черепичні дахівки. Хати, будинки, палаци, комори, амбари, сараї — все черепичне, все під черепицею, аж горить! А на дорогах, на шляхах, у куряві і пилу валки дядьківських возів, повні черепиці,— сірої, білої, синьої, малинової черепиці — у Ганебне, Сахновщину, Шляхове, Даркадежду, Дубові Гряди.. Треба капіталу, треба робити. А головне — гроші, гроші, гроші. Тисяч двадцять п'ять, тридцять тисяч — і... пішло, покотило, погриміло!

Та коли діло доходило до грошей, Михайло Михайлович зразу із моря мрій опускався на тверду землю, зітхав і смирно говорив: "Якби ж то".

— Але ж у вас є, що ви їх будете держать у глечику під полом! Кидайте в оборот! — гарячився Григорій Федорович.

— Якби ж то було!

Грошей у Кішки-Самійла, отже, не було. Але одного прекрасного весняного ранку він, радісний і веселий, прилетів до Григорія Федоровича.

— їдьмо швиденько — діло є. Негайна справа.— Михайло Михайлович задоволено тер долоні і був більший, свіжіший, ніж звичайно. Але хоч було ще й рано, Григорій Федорович був теж уже зодягнутий, чисто виголений, причепурений. По ньому видно було, що й без запрошення Михайла Михайловича він мав кудись поспішати. Григорій Федорович зустрів Михайла Михайловича довгим допитливим поглядом.

— Чого ти дивишся на мене? їдьмо, гляньмо, що твориться там... над вокзалом!

— Я й не відмовляюся! Та заразом вже погляньмо і на мій грішний майбутній завод.— Григорій Федорович заложив руки за спину і ввічливо і коректно вклонився до здивованого Михайла Михайловича.

— Як! — вигукнув цей, звільнившись від здивування.— Ти теж?

Григорій Федорович тепер уже заклав руки до кишень і уклонився вдруге.

— Хто будує палаци під кватирки, хт о будує заводи, робить черепичку!?

За цим він вискочив на подвір'я і, супроводжуваний Михайлом Михайловичем, скочив на тачанку.

Минув рік. Слалася зеленаста привабна червоноградська весна. Місто святкувало якесь свято. Воно — місто, як і всі українські жваві імпульсивні міста, тонуло у садах, скверіках, дбайливо підчищених, підрізаних, посиланих білим піском і морським гравієхМ. Навдивовижу довгій низці літ минулого століття місто сяяло, як суконька панночки, як лялечка. Воно було ефектне й чисте. Нові дощаті і асфальтові тротуари; чисто виметені вулиці: наново пофарбовані паркани і фасади будівель; вибілена до білизни крейдяних скель баня собору; акуратні круглі стовпи для афіш нового, тільки збудованого кінотеатру, чудесний двоповерховий будинок земської управи... Місто святкувало і кипіло гімназистами і гімназистками, шуміло моторами першого півдесятка автомобілів, м'яко стугоніло гумовими шинами новісіньких кабріолетів, тонуло в звуках урочистих дзвонів.

У цей час на одній із найбільш кипучих вулиць, що з'єднує центр міста із вокзалом, біля нового потужного чотириповерхового будинку, як школярі восени біля школи, прогулювалась громада панів і панночок. Парами, трійками, поодинці. Вони еластично й легко метушились по новому асфальтовому тротуарі, що, присипаний білим піском, легко

летів між кущами свіжого і охайного палісадничка. Дехто одходив на другу сторону або й ще далі, аж на ріг другої вулиці, і, приклавши руки козирком до очей, роздивлявся на нову архітектуру. Певне, їх цікавила ця нова будівля, зозсім незвичайна і зовсім окрема, із таємними нішами, статуетками богів, із чудернацькими шпилями, барельєфами, колонами і широкими шестикутними вікнами та дверима в старовинному українському стилі. Від цього споглядан?ія дехто з молодих людей брався за живіт і, одвернувшись до паркана, нестримно peготався; дехто, навпаки, дивився досить солідно, і в затінених козирком або крисами бриля очах мигтиш вогники незадоволення і заздрощів. Словом, ця будівля була подією у житті маленького міста. Тим-то сюди найшло багато охочих взяти участь у посвяті цього нового людського мешкання.

Аж ось швидко натовп, що стояз біля головних дверей, на сходах і вестибюлях, ніби ліс перед бурею, раптом ущух. Людські лави широко розгорнулися на дві сторони, утзоривши живу алею од внутрішніх сходів аж до півкола палісадничка, до того місця, де мали зупинитися кабріолети і карети відвідувачів.

— Іде, іде! — шелеснуло із десятків вуст і затихло. Справді, із широких дверей, шестикутних в старому українському стилі, показалася могутня постать Михайла Михайловича Кішки-Самійла з владно і високо піднятою головою, вигнутими по-солдатському широкими грудьми. Тяжкими кроками він сходив на тротуар, несучи на собі синю сукняну дорогу чинарку, міцні високі чоботи і чверть фунта найдорожчої оливи. Тепер він, більш ніж коли, був схожий на Зевса громогримящогс. Михайло Михайлович пройшов до кінця палісадника. Одночасно з цим, але з другого кінця, з вулиці показалася карета, запряжена парою вороних коней. В кареті сиділо двоє непомірно товстих людей, і в них Михайло Михайлович, як і всі присутні, впізнав міського голову і архієрея.

Ще за п'ять хвилин із Катеринославської вулиці вискочив кабріолет, щоб за п'ять секунд зупинитися тут же, біля палісадничка. З нього

вискочив жвавий чоловічок і, швиденько просуваючись через натовп, зник у широких дверях. Григорій Федорович поспішав скрасити своєю присутністю свято Михайла Михайловича Кішки-Самійла.

192... року мені довелось одвідати це містечко, що про нього тут мова. Проходячи через базар, я, здивований, зупинився біля поганенького візка, де замість ящика або гарби просто на "подушках" лежали дві дошки. На одній, вгинаючи її майже до розвори, сидів дід, зовсім сизий і зовсім смутний, і колупав пужалном базарне сміття. Біля діда на тій дошці, що не ввігнулася од ваги старого, слалася малюсінька ряднинка і в ній лежало десятків зо два яблук, кілька яєць, кілька корінців хрону, петрушки і іншої городини. Шкапина у мотузяних наритниках і мотузяній обротьці, суха і трухлява, як столітні крокви, безнадійно чвакала губами, підбираючи просто із землі солому і гній, розкидану кимсь по землі.

— Це ви, Михайлу Михайловичу?! — дід підвів на мене червоні старечі очі.

— Я ж, я, а ви хто будете? — Він придивлявся, але, певне, не був спроможний упізнати в двадцятип'ятилітньому парубкові того хлопчака, що багато літ тому він йому дарував по копійці і п'ятачку за дрібненькі послуги — збігати в шинок, у пивну тощо.

— Що ж ви, як ви тепер, Михаиле Михайловичу? Старий безнадійно покачав головою і ледве чутно відповів:

— Погано.

II. ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ ГОЛОВАТИЙ

Григорій Федорович — унтер-офіцер в одставці. Щоб зачепитись за живе діло, він без вагання продав батьківщину, у склад якої входила десятина землі і перехилена набік Хатина. Це дало йому можливість

пити на радощах стільки, скільки воліли його товариші. Проживши гроші, Григорій Федорович швидко переконався, що унтер-офіцерський ранг — добра справа, але краще, коли є що робити, а головне — що їсти. Робота, звичайно, була б. Бо смішно ж на Червоноград-щині не мати куди прикласти сили! Залізниця, млини, економія, плантації — будь ласка. Але справа не в цьому. І плантації, і млини, і економії належали не йому; що ж до роботи, то Григорій Федорович мав про неї свої окремі міркування. Вони ще були не зовсім ясні і зводились до того, що треба тільки підібрати компанію сміливих людей, а дальше вже само буде видно, за яку роботу їм узятися. Згодом оформились і думки, і знайшлися люди, а саме Лайзор, Андрій і він сам, Григорій Федорович Головатий.

Це трапилося вночі 190... року. Андрій працював у млині на нічній роботі. За кілька тижнів він устиг непомітно ні для кого прорізати залізний дах у амбарі, що задньою стіною виходив у степ. Із степу до амбару під'їхали,опівночі Григорій Федорович із Лайзором. Вони шзидко навантажили повний віз борошном сорту "000", а на другий день опівдні були вже десь у Перещепині, де й продали 15 кулів своєї тепер "000". Відтоді Григорій Федорович зовсім перестав пити. Він зробився поважний і серйозний... На гроші, одержані в такий і інші подібні способи, він купив крамничку у Яші Пилипченка, що промотався внівець і не мав чим викупити свої векселі. Взагалі треба сказати, що захоплення вексельними справами призвело не одного сина Червоноградщини до небажаних наслідків. Так сталося і з Яшею Пилипченком. Він дуже кохався на гербовому папері: забуваючи ту істину, що не все добре кінчається, що має блискучий початок. Але, що б там не було, векселі вимагали грошей. Гроші мав Григорій Федорович — і крамничка, таким чином, попала до більш надійних рук.

Григорій Федорович пішов угору. Звичайно, не відразу, а поступово, позолі, протягом низки довгих років. Наука із батьківщиною та гульнею з товаришами не пропала задарма. Із неї він зрозумів, що не тільки "все друзья до черного дня" і що "грошики люблять рахунок", а й те, що ті й другі набу-ваються лише через уперту працю і владну кишеню... Ось

чому, придбавши крамничку, Григорій Федорович на довгі роки порвав зв'язки з усіма товаришами і віддався лише одній справі — зміцнити своє становище, набути грошей і поважності. За багато ще літ до наших режиму економії та раціоналізації, що про них тепер кожна дитина чує і знає, Григорій Федорович сам утворив цю велику теорію і "блискуче" здійснив її на практиці. Він поставив собі межі мінімальних видатків. Спав за нормою, їв за нормою — по фунту на день чорного хліба, по восьмушці сала і по такій же кількості олії на цілу родину. Тільки "працював" Григорій Федорович без норми. З найранішого ранку в крамниці, у місті, приторговуючи товари, перекуповуючи й перепродуючи все можливе і неможливе — від яєць і до коней. Таким чином, він працював собі тихо і непомітно геть аж до того часу, поки сини Черво-ноградщини не примушені були силою і суб'єктивних, і об'єктивних обставин шукати собі "золотого мішка". Тоді всі раптом згадали про Григорія Федоровича, який, на їхню думку, безперечно, володів і сріблом, і злотом, і в стопочках, і в пакуночках. Згодом він став новим Меккою, новим ковчегом, куди з усіх кінців посунули до нього по гроші різні люди, а найпаче степове козацтво,—з одним представником його ми побіжно зазнайомились в особі Михайла Михайловича Кішки-Самійла.

Григорій Федорович став видавати в кредит гроші, беручи за це, звичайно, чималі відсотки і грішми, і натурою. З усіх кінців до нього везли солому, буряки, кавуни,, яблука, особливо коли треба було, щоб Григорій Федорович ще на місяць — на два відстрочив виплату. Отже, не маючи ні хати, ні городу, ні поля, Григорій Федорович мав, проте, доволі всього, що могли дати земля і господарство. Працюючи в крамниці, він для сестер і матері накупив поросят, свиней, курей і корів, так що швидко не лише Григорій Федорович, а й вся родина щиро взялася за примноження свого багатства. Кури несли яйця, свині давали м'ясо і сало, корови молоко, сир і масло, і все це мати Григорія Федоровича ретельно спроваджувала до міста. Внаслідок цієї діяльності Григорій Федорович через п'ять літ після початку своєї кар'єри мав уже можливість купити не тільки подвір'я, а й збудувати на ньому хату — першу хату на все селище, покриту залізною дахівкою.

Ця широка діяльність Григорія Федоровича дала йому масу знайомства в усіх колах населення тієї місцевості. А ці знайомства своєю чергою підштовхували Григорія Федоровича ' щільніше придивлятися до життя і сторожко держати ніс за суспільними вітрами. Бувши комерсантом і розуміючи, що неписьменній людині в цій справі далеко не випливти, він розпочав освітню працю над собою. Читав скільки міг книжок, беручи їх у синів знайомих міських комерсантів, у прикажчиків, що, захоплені тією ж хвилею, кидалися на всякі курси для самоосвіти: вечірні школи, різні гуртки тощо. Таким чином, у різні часи і з різних джерел він здобув і почитав масу різної науково-популярної літератури, з якої довідався, що людина має свій початок від мавпи, що старе село розвалюється, викидаючи на один бігун сільськогосподарське та міське батрацтво, а на другий — нову буржуазію. Григорій Федорович рішуче і свідомо приєднував себе до останньої і нишком мріяв, перерісши її, кинутись до "справжньої" "великої" праці. Із цього випливала і норма його соціальної побутової поведінки. Він був демократом, з охотою читав революційні листівки і сатиричні журнальчики, але одягався по-міському, мавши на собі завжди добру європейську пару, блискучі черевики і акуратний білий картуз, який носять міські чиновники. Так само він розпрощався і з бородою. Придбаною бритвою він голив себе тричі на тиждень і тому завжди мав вигляд акуратний і свіжий. Цим він різнився від цілої робітничо-селянської і козацької маси.

Бувши розумний, далекозорий, навчений, тершися між різними людьми,— комерсантами, студентами, чиновниками тощо,— Григорій Федорович поставив свою крамницю за останнім словом комерційної науки. Крім того, що у нього панувала чистота, поважність і приязнь до покупця, він завжди забирав для своєї крамниці крам скільки можна добрий і продавав його якраз на півкопійки або на копійку дешевше, ніж його конкуренти. Крім цього, щоб привабити охочих знати, що робиться на білому світі, він виписував кілька газет, що, акуратно складені на порожній бочці з-під оселедців, завжди були до послуг першого-ліпшого охочого покупця. Та й сам Григорій Федорович у вільну годину не був від того, щоб почитати дядькам кілька цікавих новинок і погомоніти з ними на поточні теми. Григорій Федорович завжди був на сторожі інтересів

своїх покупців. Помітивши, що ті люблять читати газетку, передплачував таку; довідавшись, що селяни і робітники зацікавилися гулянкою в шашки, вичерчує на якомусь диктовому ящику потрібну кількість чорних і білих квадратів і так само нарізує із пробок потрібну кількість чорних і білих шашок; узнавши, що дехто з покупців з особливою цікавістю читають і перечитують якусь веселу книжку "Енеїду", він дістав її і собі і кладе вкупі з газетами і шашками. От через що біля його крамниці завжди сиділи люди, що, вирвавши вільну хвилину, воліли провести її в товаристві веселого крамаря. Те сидить і, тягнучи смердючий тютюн, тикає пальцем по газетці, повільно складаючи з окремих літер слова; те соває шашками; те просто тазе щось гомонить із знайомим про якісь свої діла. Але близькість крамниці ні для кого не проходить задарма. Тут стоїть свіже добряче пиво, там запашні цигарки, там манить своєрідними пахощами ковбаска; того приваблює насіння, цукерки, кавун, яблуко. Словом, Григорій Федорович умів сполучити приємне з корисним: крамниця у нього — ніби якийсь клуб. Всі порожні бочки, всі ящики, місця під навісом, лантухи із сіллю і пшоном — все зайняте, скрізь люди, гомін, шелест газети, лускіт насіння, а посередині, в дверях, заклавши руки в кишені жилета, стоїть Григорій Федорович і милується з тихої надвечірньої ідилії. Йому приємно й радісно, він без злоби і злості поглядає на самітну фігуру свого конкурента навпроти.

Крамниця Григорія Федоровича стоїть майже на розі, де сполучаються два великі шляхи, і вже з цієї самої причини вона мала велику і різноманітну клієнтуру. До Григорія Федо— розича заїздили тисячі людей, і вій був у товариських стосунках з усіма ними. Противно замкненому в своїй касті панству, погордому козацтву Григорій Федорович товаришував абсолютно з усіма своїми клієнтами — з багатирями і біднотою, з попами і чиновниками, учителями і писарчуками, для кожного знаходилося якесь особливе приємне слово, якась усмішка. Всяк — і старий, і молодий, і багатий, і бідний — мав єдину назву "приятеля", хоч би Григорій Федорович його бачив лише кілька разів протягом року. Ці приятельські стосунки набузалися так. Літній день. Сонце стоїть просто над головою і пече до непритомності.

Ка шляху, як желе, застиг гарячий пісок. Відчайдушно гарячий Червоноградський штиль. Післяобідня пора, і тому в селі до шостої години, коли з млина поїдуть вантажники,— нічим не переможна сільська тиша і лінь. Григорій Федорович сидить за прилавком і поволі п'є пиво, щоб не заснути. Він змагається з дрімотою і вже губить надію її перемогти. Аж ось раптом ворушиться пісок, шуршить і пересипається під босими ногами. Потім з-за рогу виринає ті.чь, незграбна, кудлата і безконечно лінива. Ще секунда-ДБІ, і до крамниці, мокрий від поту, заходить якийсь Опаиас Петрович, приятель з Петрівки, що забився сюди в якійсь справі за добрих п'ятнадцять, а то й двадцять верстов. Він іде десь, мабуть, від самого сніданку. Швендяє по піску і, вмираючи із спраги, заповзає в крамницю "розкубрити пляшку пива"...

Григорій Федорович зразу оживає. Дріму і ледарство — як рукою знесло. Він уже сяє, як сонце.

Він гукає: .

— А, приятель, здоров! Звідкіля господь-бог несе?!

— Пляшку пива! — хрипить приятель і в знемозі падає на порожній з-під "фіалки" ящик.

Григорій Федорович нагинається під стойку. Чути, як там десь цокають пляшки, хлюпає вода і кришиться тала крига. Слідом за цим хлопає пробка, і пиво маленьким водограєм, з шумом і сичанням, ллється у склянку. Пиво холодне, пиво прекрасне, на кризі! Воно шумує, і шумування, як найбіліша бавовна, звисає над вінцями і клаптиками білої хмари падає на стойку.

— Пива?! Ось воно, пиво: свіже, свіжо-во~нюче, свіжо-холодне. Не пиво, а опієніє, не опієніє, а насолода.

Опанас Петрович швидше хапає склянку і з розмаху кида її у розпечену душу. Тільки краплі по бороді котяться.

А Григорій Федорович стоїть і дивується, і милується, і, поблискуючи примруженими оченятами, стверджує, що це вже не пиво, не опієніє, не об'єдєніє, а щось одмінне, щось незвичайне, схоже на той квас, що робить кобила, зупинившись серед дороги.

— А нехай тебе! — за першим приступом кашлю і реготу буркоче Опанас Петрович.— Хай тобі з свіжо-кобилячим опіє-

НІЄМ.;

А Григорій Федорович радіє від вдалого образу, від щирого сміху свого приятеля і врешті від того, що відчуває в собі здібність чарувати і пригортати людей.

Насміявшись уволю, Григорій Федорович починає з цікавістю розпитувати приятеля, відкіля він, куди, пощо. Приятель починає розказувати, коли у нього, звичайно, є час і охота, і Григорій Федорович, співчутливо слухаючи, поважно киває головою. А що він, Григорій Федорович, з усіма приятель, з усіма в дружбі і завжди в курсі усіх справ, то він, вислухавши, починає навчати Опанаса Петровича, куди й як краще йому звернутися, з ким поговорити, кому підсунути четвертака кому карбованця, кому п'ятерик, кого відвідати в канцелярії, а до кого навідатись просто додому і, ще краще, з чорного ходу.

Тепер уже Опанас Петрович уважливо слухає, розпитує, перепитує і, подякувавши та взявши на дорогу пачку махорки, прощається із господарем. Григорій Федорович випроводжає його аж за поріг, бажає щастя і успіху і просить не забувати, а якможна частіше навідуватись.

Словом, з Григорія Федоровича ріс новий, удосконалений буржуа, що, підіймаючись угору, не забував водночас і поширювати свої

щупальця в усі сторони. Він вірив у свою щасливу зорю'. Одночасно з тим, як Михайло Михайлович збудував собі чотириповерховий будинок, Григорій Федорович розпочав діло із своїм черепичним заводом. І тут знову, як колись із бакалійкою, Григорій Федорович пірнув по уші в усякі справи. Треба було і збудувати корпуси, і набрати фахівців, і назбирати робочої сили, і агітувати та пропагувати нові свої ідеї серед людності. Тепер він посадив у крамницю свою сестру, давши їй, звичайно, якнайдокладніші інструкції, а сам кидався то в Миргород, то в Полтаву, не знаючи спочинку ні вдень ні вночі. Це були тяжкі дні, повні турбот, змагання. Але Григорій Федорович все героїчно переніс, і швидко настав той день, коли він, зупинивши свого кабріолета на найвищому червоноградському горбі, міг погордо і радо цілі десять хвилин милуватися з нових, під черепицею, будівель серед гаїв, садів і перелісків червоно-градських.

Так, справді! Як і обіцяв, Григорій Федорович ніс "смерть" феодальній Україні. Григорій Федорович попав у хвилю капіталістичної оргії. На його очах хаотично росли залізниці, млини, броварні, ґуральні, цукроварні; утворювалися десятки невідомих професій, людей, спроможних так само управно керувати машинами, станками, рахівницями, як перед тим їхні батьки орудували косами та ціпами. Коси та ціпи!.. Та й це рік за роком вилітало із ужитку в міру того, як збільшували території своїх складів сільськогосподарських машин Гельфе-ріх-Саде, Ельворті4, кооперація тощо. Адже майже разом із черепичним заводом Григорія Федоровича і сливе поруч нього ні валах колишньої Більовської лінійної фортеці виріс величезний новий корпус складу сільськогосподарської машинової червоноградської кооперації. На вивісках, що розміром своїм перебільшували вдвічі першу-ліпшу стіну дядьківської хати, були місцевим маляром змальовані косарки, молотарки, паровики і українські дядьки, але не у вишиваних сорочках, українські коні, але жодного вола або поетичного сліпця із кобзою. Дядьки на вивісці орудували підоймами, вилами, настилали снопи у барабан, і від цього піднімався пил так високо, скільки вистачало вивіски.

Черепичний завод Григорія Федоровича швидко пішов уперед. Можна сказати, що виріс він якраз учасно. Черво-ногр'адці ніби чекали на цей момент. Без вагань і довгих роздумувань і дядьки, і козаки кинулися на черепицю — і ось одна по одній з'явилися будівлі з тенденціями рішучого наступу на старовинну українську сільську архітектуру. Убе-зособлена колись хата, подібна до такої ж другої як дві краплі води, раптом випросталась вгору новою високою вогнетри-валою дахівкою, де здивовані очі подорожнього, звиклого бачити просто "дядьківську" хату, уздріли і зрозуміли, що це не просто хата, а "хата Павла Кудрі р. 190..." — так виголошували сині плитки черепиці на суцільно малиновому тлі нової дахівки.

І подорожній зробив свої висновки, але такі, що Григорій Федорович ледве знайшов в собі силу не плигнути в петлю.

Одного ясного, чудесного, несказанно радісного ранку до контори Григорія Федоровича підкотив новенький лакований кабріолетик, зупинився і невидними пружинами викинув з себе елегантну, жваву, метушливу особу. Діткнувшись землі, особа підплигнула вгору, спритним рухом пальців скинула з себе десяток порошинок і, як гумова опука, вкотилась в контору.

Григорій Федорович клопотався над сотою тисячею черепиці з якимсь хутірським полупанком і тому мав дуже привітну і радісну, як самий ранок, фізіономію. "Прошу, сідайте, за п'ять хвилин я буду до ваших послуг". Швиденький чоловічок метнувся до контори, проколюючи очима не тільки Григорія Федоровича, а й самі вікна, двері і товсті акуратні бухгалтерські книги. За п'ять хвилин хутірський полупанок вийшов, і, коли Григорій Федорович зачинив за ним двері, верткий чоловічок, плигнувши у крісло і поклавши на стіл кінчити закаблуків, зауважив, що його візита цілком конфіденціальна і торкається дуже важливих справ. Із дальшої його мози Григорій Федорович зрозумів, що має справу з юрисконсультом свого майбутнього конкурента, якогось німецького пана Меєра. Цей німецький пан, накинувши оком на великі апетити червоноград-ців щодо черепиці і

маючи великі суми грошей, пропонував Григорієві Федоровичу добровільно і полюбовно розв'язати трудне завдання, а саме — перепродати свій завод вищезазначеному панові Меєрові. Григорія Федоровича ніби хто ударив .довбнею по голові. "Дозвольте! — крикнув він, схопившись із стільця.— Яке має відношення пан Меєр до мого заводу? Та я з ним і говорити не хочу і хай він забирається до всіх чортів!" Пан Меєр до чортів аж ніяк не може забратися — це перше, а друге — перш ніж говорити такі необережні слова, Григорієві Федоровичу слід би подумати і про їхні наслідки. Із дальшої тонкої делікатної мови меткого чоловіка Григорій Федорович второпаз, що пан Меєр має не тільки достатню кількість грошей, щоб загнати Григорія Федоровича в трубу, а й потрібні зв'язки і саіме такі, що од них у найбільшій мірі залежить майбутнє заводу. Словом, меткий чоловічок припер Григорія Федоровича до стінки і, давши йому пару тижнів на міркування, пригинаючись і вихиляючись, зник так же швидко, як і з'явився.

Це були тривожні дні. Цілком приголомшений, Григорій Федорович бігав до всіх юрисконсультів міста, вів довгі наради з головою земської управи, писав листи до Полтави і Харкова і, зрештою, не витримавши, сам сів на потяг і помчався шукати правди. Але, звичайно, цієї правди він не знайшов, а замість неї одержав тисячу порад. Та поради, яку б не мали цінність, ні ка момент не могли поліпшити кепське становище молодого заводчика. Тому він, як і завжди, покликав ка допомогу свою голову і вкупі з нею зробив чудеса. Він перш за все цілком несподівано ні для кого закупив у місті найкращі глинища і піщані урвища і цю покупку затвердив відповідними законними актами. Далі, не гаючи часу і пригадуючи всіх своїх знайомих, метнувся на повіт, організовуючи там із своїх приятелів величезну агентуру. Він об'їздив панів, полупанків, козаків, багатих селян, ставиз могоричі, підносив подарунки, обіцяв тисячу земних і небесних благ. Внаслідок цього вік дуже зблизився із найвпливозішими людьми найбільших маєтків повіту, з якими, звичайно, за певну винагороду, склав умови ка постачання всієї потрібної кількості черепиці. Такі самі умови ка певних пільгах він склав і з великою кількістю дрібних господарств, а особливо козацьких, а особливо з тими

із них, які були в певній залежності від його векселів. Одночасно з цим він виписав із Миргорода найкращих майстрів, таких, що якість виробництва довели до вищої міри, і черепиця дзвеніла, як сталь.

Так Григорій Федорович зустрічав свого ворога, що незабаром розпочав будувати корпус нового заводу. Пан Меєр справді мав великі капітали, чудових службовців, але, на славу нашому червоноградцеві, слід визнати, що він чи не перший в історії організував цілковиту перемогу над ворогом. Що тільки не робив Григорій Федорович, щоб затримати наступ пана Меєра. Закупивши найближчі поклади глини та піску, він тим самим примусив пана Меєра возити його ледве не за десяток зайвих верстов. Але цього було замало. Григорій Федорович призначив певну суму і цілком послідовно витратив її на дезорганізацію робочої сили пана Меєра. Він підкуповував і цілі артілі, і окремих робітників, споював селян, що возили потрібні матеріали, так що іноді ціла валка із двох десятків возів замість піску, цегли чи цементу везла Меєрові відповідну кількість мертвоп'яних дядьків. Звичайно, це все коштувало великих грошей, але зате завод Григорія Федоровича крутився, як дзига, і в ньому кипіло, як у пеклі. Словом, простіше сказати, пан Меєр, вивівши два поверхи і бачивши, що змагатись далі — річ безнадійна, запропонував Григорієві Федоровичу через того самого вертлявого чоловічка мирову і пропозицію об'єднати капітали під фірмою: "Черепичний завод Меєра і Головатого". Метка людина при цій другій аудієнції була вже спокійніша і навіть похмура. Григорій Федорович переможно взяв його біля ліктя і зауважив: Головатого справи перебувають в такому стані, що не потребують жодної допомоги ззовні, і порадив панові Меєрові взятись за якусь іншу справу, що дарувала б обом сторонам цілковитий мир і цілковитий спокій. Так закінчилась ця трагічна сторінка із життя Григорія Федоровича Головатого, збільшивши його авторитет серед діячів повітового масштабу. Після цього він тісно зблизився з усіма владними верствами міста і повіту, і справи його попливли широкою і вільною річкою геть аж до події 14-го і 15-го років.

Ураганна експансія тисячі тисяч Карлів і Германів під керівництвом Гінденбурга і Макензена 5 була значно страшніша, ніж конкуренція одного Меєра. Війна, постійні мобілізації, позбавлення сільського господарства робочих рук, припинення його економічного зросту примусили Григорія Федоровича взятись до інших справ. До яких саме — про це ми вже мали нагоду розказати в одній із наших попередніх новел.

1 Кішка Самійло (? —1602) — гетьман реєстрового коззцтаа (1599—1602). Під час одного з морських походів запорізьких козаків яа Туреччину потрапиз у полон. Пробувши в неволі близько 25 років, організував 1599 р. на турецькій галері повстання невільників, які зыогли повернутися ш Україну. Загинув під час походу козаків і польського кИїська— на Лівонію.

2 ..любив співати про тс, як Катерина "д а р у я а л а козаченькам чотири лимани, щоб л о в в л и хлопці рибу й справляли жупан и"...— Мається на угазі російська іжьргтриця Катерина її Олексіївна. У словах народної думи йдеться про ге, як після зруйнування нею Запорізької Січі (1775) і розпуску запорізького війська землі почали роздаватися поміщикам. Частина козацтва перейшла в гирло Дунаю, на територію, підвладну в ті часи Туреччині, де заснувала так звану Задунайську Січ. В 1785 р. українську козацьку старшиїгу було зрівн.чно у правах з російським дворянством.

3 Єгипетська мумія — портретна скульптура з каменю. Споруджувалися на території Стародавнього Єгипту.

4 Гельфері х-С аде, Ельворті — іноземні власники складів сільськогосподарських машин на території Костяктиноградського повіту до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Завод Гельферіх-Садс — Харківський завод сільського машинобудування, заснований у 1875 р. (нині завод "Серп і Молот").

5 Ураганна експансія тисячі тисяч Карліві Гер-манів під керівництвом Гінденбурга і Маке н зек а...— Йдеться про початок першої світової війни, розв'язаної імперіалістами в 1914 р. між німецько-австрійським блоком і Антантою, Німецькі генерали Гінденбург та Макензен командували військами Східного фронту з листопада 1914 р. Гінденбург з 1916 р.' був начальником генерального штабу.